

TORNANT A RIUDULLASTRE

Vicenç M ROSSELLÓ i VERGER

L'INDRET I EL TOPÒNIM

Fent partió entre els termes municipals de Vandellòs i Mont-roig del Camp (Baix Camp), no gaire lluny de l'Hospitalet de l'Infant, trobem una riera, gairebé sempre eixuta, que ve de Prat-dip, una clotada amb aigua relativament abundosa (240 m s.n.m.) on conflueixen diverses correnties d'aquells rodals (TORT, 1999) en el barranc de la Dòvia. La desembocadura degué tenir en alguna època connotacions portuàries, a judicar per la documentació constant des del segle XIV ençà. Segons un testimoni de 1362 -que seria còpia d'un text més antic- el *Riuduyastre* formaria fins a mar el límit de la vegueria de Tortosa (*Llibre de Privilegis d'Ulldecona*, p. 145; ap. COROMINES, 1997, VII: 380).

Riu Llastres o *riu de Llastres* (n'hi ha un altre d'interior al territori de Riudoms) és la forma oficialitzada a partir de la pronúncia actual on l'aposiició ha predominat sobre l'enllaç preposicional. Aquí hi hauria intervingut una falsa etimologia, a partir de LLASTRA, mot d'origen preromà que s'aplica a una "gran llosa" o còdol planenc que pot abundar a la llera dels rius secs.

UN NOM PRECATALÀ?

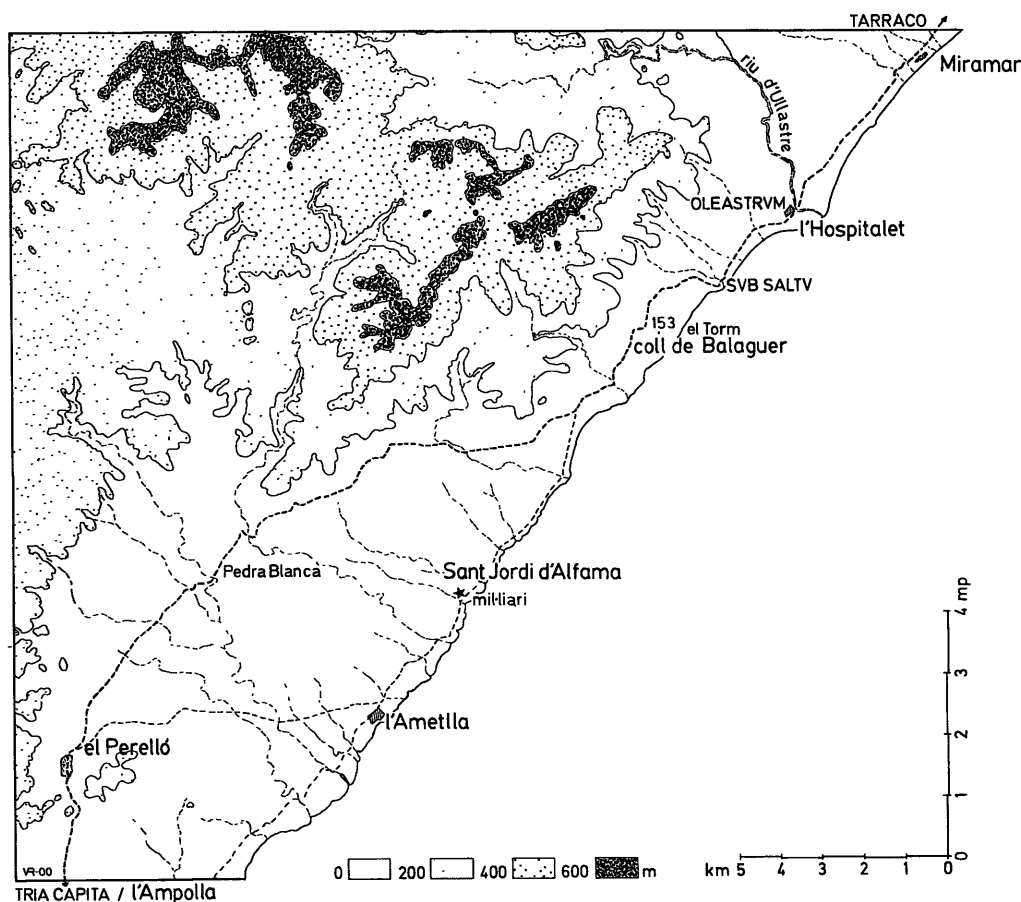
Estrabó (3.4.6) esmenta una població litoral entre Soukron i les goles de l'Íber "no lluny de Sagunt", anomenada *Oléastron* (GARCÍA BELLIDO, 1945: 134-141)¹. En poques paraules, al peu de la lletra, caldria cercar-la entre *Saguntum* i *Dertosa*, amb la qual cosa, res no tindria a veure amb el nostre afer. Tanmateix, l'itinerari romà d'Antoní (segle IV pC) situa una *mansio*, dita *Oleastrum* a 21 milles (31 km) de *Tarraco*, entre la capital i l'estació anomenada *Tria Capita* a 24 milles (35,5 km) o 23. *Sub Saltu* només apareix als vasos apol·linars -que són més antics que l'itinerari- com a *mansio* o *mutatio* alternativa amb *Pinum*, que deu referir-se al peu del coll de Balaguer (SAAVEDRA, 1863).

VASOS DE VICARELLO I, II i IV	VAS DE VICARELLO III	ITINERARI ANTONÍ	DISTÀNCIES REALS
<i>Tarracone</i>	<i>Terracone</i>	<i>Terracone</i>	Tarragona
25 mp = 37 km	25 mp = 37 km	21 mp = 31,1 km	27 km
		<i>Oleastrum</i>	Guardamar
<i>Sub Saltu</i>	<i>Sub Saltu</i>	<i>Riu d'Ullastre</i>	5 km
	17 mp = 25,2 km	24 mp = 35,5 km	
37 mp = 54,8 km	<i>Tria Capita</i>	<i>Tria Capita</i>	33 km
	17 mp = 25,2 km	17 mp = 25,2 km	l'Ampolla
			26 km
<i>Dertosa</i>	<i>Dertosa</i>	<i>Dertosa</i>	Tortosa
91,8 km	91,8 km	91,8 km	91 km

1. Vet aquí el text: Πλησίον δὲ πόλεις εἰσὶ Χερρόνησος τε καὶ Ὀλέαστρον καὶ Καρταλίαις ἐπ'αυῆ

La distància global entre *Tarraco* i *Dertosa* coincideix a les fonts itineràries antigues en 62 milles (de 1.480 m) o sia 91,76 km, xifra miraculosament idèntica al recorregut real per la carretera tradicional. Això no fa més que confirmar la persistència obstinada de la xarxa caminera fins a mitjan segle XX. Encara que no ens afecti gaire la qüestió, ens inclinem pel traçat de la via pel Perelló i la reducció de *Tria Capita* a l'Ampolla. El nom "els tres caps" podria referir-se a un accident litoral (el cap Roig i les puntes immediates; perquè les goles de l'Ebre no s'hi presten i les illes deltaïques tampoc ho sembla..., si és que existien). *Sub Saltu*, si fa esment del coll de Balaguer (SAAVEDRA, 1863:99), cosa ben plausible, l'hem de situar al tombant del nord, molt prop del pas del riu d'Ullastre. que podria ser a l'Hospitalet mateix.

Fixem-nos que les dues *mansiones Sub Saltu* i *Oleastrum* no coincideixen en el temps: quan desapareix la primera, compareix la segona. L'hospital medieval en recolliria l'heretatge (se n'erigí un altre al Perelló). Guardamar -ara Miramar-, assenyalat per Saavedra (1863:96) com a probable reducció d'*Oleastrum*, ha tingut connotacions portuàries, que comentaré més avall. Al croquis adjunt he representat el traçat probable de la via, comptant amb les probables persistències mil·lenàries. La superposició *Oleastrum*/*Riudullastre*/riu de Llastres augmenta de versemblança. Castellví *et al.* (1997) parlen de ceràmiques romanes trobades prop

δὲ τῆ διαβάσει τοῦ Ἰβερὸς Δέρτωσσα κατοικίαζ "A prop [de Sagunt] es troben les ciutats de Querrónesos, Oléastron i Kartalias; després en el mateix indret on es travessa l'Ebre, la colònia de Dertossa"

del riu de Llastres (BLÁZQUEZ i BLÁZQUEZ, 1925) i d'un pont romà a l'oest² de l'Hospitalet. L'estació de *Pinon/Pinum*, que només figura a l'anònim de Ravenna a les Geogràfiques de Guiu (fontes molt tardanes) pot correspondre a una digressió litoral, justificada pel mil·liari de Sant Jordi d'Alfama.

No cal forçar gens el text ni la topografia per a fer coincidir la referència itinerària d'Oleastrum amb el nostre indret. Una altra cosa és el text de l'*Ora maritima* de Ruf Fest Aviè (segle IV pC), un garbuix d'escrits més antics, on es troba (504) un *Oleum flumen* que corre entre *geminos iugorum uertices* i Coromines vol identificar amb el riu *Llastres* (1996, V: 380).

Que hi hagués ullastres -oliveres bordes-en temps d'Estrabó, d'Aviè o dels itineraris, és ben versemblant; al cap i a la fi ens trobem al territori d'elecció de l'*Oleo-ceratonion* dels geobotànics. Ara, que aquests arbres -o arbre singular-foren els distintius del paratge, ja és una altra qüestió. La singularitat del nombre del topònim que l'estructura medieval denota sempre, com veurem, fa pensar més tost en la consagració del topònim clàssic.

La via romana que venia de Cambrils (on s'han trobat tres mil·liaris) travessava molt probablement el modest riu d'Ullastre davant l'Hospitalet per a enfilars després el coll de Balaguer i internar-se pel nord de Calafat en cerca de les costes del Perelló i l'Ampolla.

A les cartes portolanes medievals Riudullastre es troba al nord de(l) Torm i al sud de Cambrils. *Altorn, el Torn o el Torm* es deu referir a una torre de guaita o defensa sobre un illot litoral, ja que l'altiró (153 m) que n'està a l'endret, segons m'informava l'amic Ramon Amigó (ROSSELLÓ, 1997), el va retolar equivocadament el Mapa Topogràfic Nacional. El coll de Balaguer condiciona l'itinerari entre el Baix Camp i el Baix Ebre, separant-lo un poc del litoral, per anar a raure després al Perelló (FORT, 1974).

LA FRESSA DOCUMENTAL I CARTOGRÀFICA MEDIEVAL I MODERNA

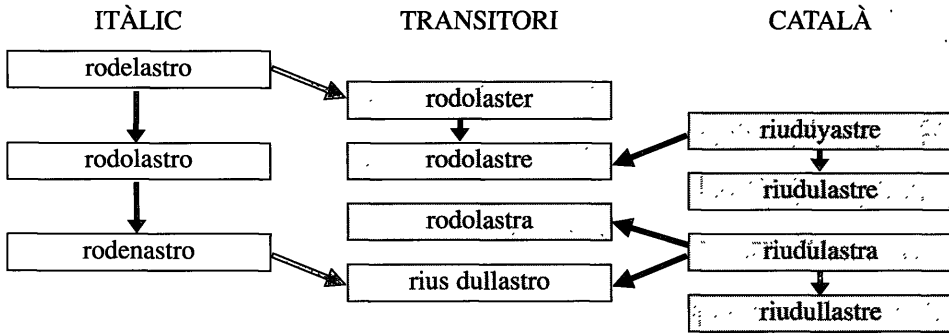
Coromines (1996, V: 44) treu un document de 1191 que parla de "*rivo Ullastre*". Ja hem esmentat el privilegi d'Ulldecona (1362) amb Riuduyastre, ioditzant la [ð], segons l'estil del català central i balear.

Altrament, a base de lectures directes (meves o de Ramon J.Pujades) o ben contrastades d'altres autors, he escorcollat el topònim que ens ocupa en 38 cartes o atles portolans que abasten des de 1280 ca fins a 1600. De tots aquests mapes, només quatre ometen el topònim, com pot veure's a la taula adjunta, és a dir, que disposem de 34 transcripcions senceres, parcials i/o dubtoses. Cal dir que a la més antiga -la Carta pisana- pel seu mal estat de conservació, el topònim és gairebé il·legible, però hi és present?. Si ens atenim al començament del rètol -escrit majoritàriament sense interrupció-, en podem fer dos grups: uns que comencen amb *ri-* (16 ocurrences) i uns altres que comencen amb *ro-* (16 ocurrences, també). És clar que els autors del segon grup no entenen el significat fluvial del sintagma. Considerant les terminacions, tornem a fer dos grups -que coincideixen gairebé amb els anteriors; uns acaben en *-ter, -tre o -tra* (15) i els altres en *-tro* (13). Cap ni un dels casos no dóna una desinència plural, cosa que "desautoritza" la versió actual oficialitzada del topònim. La balança amb prou feines es decanta: hi ha equilibri entre uns documents lingüísticament catalans i uns altres d'itàlics, més freqüents els itàlics al període medieval.

2. La qüestió del pont, que en tot cas seria al nord de la vila, esdevé l'indici més mal fonamentat de l'erudició tradicional. Hernández Sanahuja (1865) en sembla el responsable, en confondre el conglomerat cimer de la plataforma de l'esquerria del riu, d'uns 40 cm de potència amb "*un durísimo hormigón de obra al parecer romana*". A. M. Gibert (1900, citat per Massó i Menchon, 1991: 11) va reblar encara el clau: "entre'l pont y'l viaducte de la línea férrea de Valencia, s'hi veyan no fa molt temps los estrebs y l'arrancada d'un arch de tirat romà...". He recorregut l'indret i cal dir que a hores d'ara només pot veure's l'al·ludida formació natural quaternària de raiguer i molta runa i més rebliments que *podrien* ocultar elements anteriors.

Carta pisana	[1280]	— il·legible	Paris, Bibliothèque Nationale. Rés. Ge. B 1118.
Petrus Vesconte, atles	[1318]	rodelaastro	London, British Library. 27376*.
Petrus Vesconte, atles	1321	rodelaastro	Wien, Österreichische Nationalbibliothek. MS 594 (Cimel. 20) (tr. L. Pagani, 1977).
Petrus Vesconte, atles	[1322], Venècia	prodelass...[?]	Lyon, Bibliothèque de la Ville. MS 175.
Petrus Vesconte, atles	1330	rodelathri [?]	Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana. Pal. Lat. 1362 A.
[Angelinus Dulcert], carta	[1325]	rodolaster	London, British Library. Add. MS 25691.
Angelinus Dulcetus, carta	[1330]	rodelaastro	Firenze, Principe Filippo Corsini.
Angelinus Dulcert, carta	1339, Mallorca	rodelaaster [?]	Paris, Bibliothèque Nationale, Rés. Ge. B 696.
Anònima catalana, carta	[1350]	riuduyastre	Veneza, Biblioteca Marciana. MS 10057.
Atles català [Cresques]	[1375], Mallorca	riuduyastre	Paris, Bibliothèque Nationale. MS Esp. 30.
Guillem Soler, carta	1385	—————	Firenze, Archivio di Stato. C.N. 3.
Anònim venecià, atles	1390	rodelaastre	Lyon, Bibliothèque de la Ville. MS 179.
Tamar Luxoro, atles	[1400]	rodelaastre	Genova, Civica Biblioteca Berio. (tr. Desimoni-Belgrano, 1867).
Anònim ricardià	[XIV-XV]	rodolastre
Macià Viladesters, carta	1423, Mallorca	riudulaastre	Firenze, Biblioteca Medicea-Laurentina. Ashb.1802.
Jacopo Giroldis, atles	1426	rodellestre	Veneza, Biblioteca Marciana. It. VI, 212 (5694) (tr. Nordenskjöld, 1897)
Battista Beccari, carta	1435	rodolaastro	Parma, Biblioteca Palatina. II, 21, 1613.
Gabriel Vallseca, carta	1439, Mallorca	riudulastra	Barcelona, Biblioteca de Catalunya. Dipositada al Museu Marítim. Inv. 3236.
Gabriel Vallseca, carta	1449, Mallorca	—————	Firenze, Archivio di Stato. CN 22.
Atles estense, circular	[1460]	riudulastra	Módena, Biblioteca Estense. C.G.A. 1.
Grazioso Benincasa, carta	1468, Venècia	riu dolastra	Ciutat de Mallorca, Fundació B. March.
Grazioso Benincasa, atles	1473, Venècia	rio de olastra	London, British Library. Egerton MS 2855.
Jaume Bertran, carta	1489, Mallorca	riu de ulaastre	Firenze, Biblioteca Marucelliana.
Andreas Benincasa, carta	1508	rodenastro	Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana. (tr. A. Capacci, 1994).
Petrus Russus, carta	1508, Messina astro	Barcelona, Museu Marítim. Inv. 841.
Joan Salvat, carta	1533, Mallorca	riu foulla...	Toledo, Biblioteca Pública. Ms. 530.
Bartomeu Olives, carta	1538, Mallorca	rius dullaastro	Barcelona, Museu Marítim. Inv. 9796.
Battista Agnese, atles	1544, Venècianastro	Madrid, Biblioteca Nacional. Mss. Res. 176.
Battista Agnese, atles	[1550]	rodenastro	Bergamo, Civica Biblioteca (tr. A. Capacci, 1994).
Jacopo Maggiolo, carta	1561	rodena	Genova, Museo Navale. (tr. A. Capacci, 1994).
Joan Martines, atles	1570, Messina	rius de	València, Col·lecció Giménez Lorente (Madrid, Museo Naval).
Bartomeu Olives, atles	[1570]	riu dullaastro	Ciutat de Mallorca, Col·lecció Alomar.
Joan Martines, atles	1571, Messina	rius du.. ...	Genova, Museo Navale. (tr. A. Capacci, 1994).
Bartomeu Olives, atles	1577, Messina	riudullaastre	[Barcelona. Col·lecció particular].
Joan Riezo, atles	1580, Nàpols	riu dullaastro	Madrid, Biblioteca del Palacio Real. Ms. 1271.
Anònima, carta	[1550-1600]	...denastro	Barcelona, Museu Marítim. Inv. 842.
B. Maiolo Visconte, atles	1588	Rodenastro	Madrid, Biblioteca del Palacio Real. Ms. 1271.
Vicenç Pruners, atles	1600, Mallorca	—————	Barcelona, Museu Marítim. Inv. 4775.

No crec que sigui massa agosarat provar d'aprofitar el valor diacrític del topònim riu d'Ullastre per aclarir l'estemma genètic de la cartografia nàutica mallorquina. A la gràfica que incloem hi figuren tres columnes: a l'esquerra una expressió itàlica; a la dreta, una de catalana; i, al centre, una de transitòria. Combinant les línies amb la dimensió temporal que corre cap avall, la hipòtesi de l'origen itàlic i la progressiva catalanització entre els segles XIV i XV s'afirma, sense excloure interferències en ambdós sentits: itàlics que treballen a Mallorca o per a clients catalanòfons, o mallorquins que viuen a l'àmbit itàlic o produeixen cartes destinades al mercat italianòfon.

Si la lectura de la Carta pisana fos satisfactòria, no hauríem d'arrencar del venecià Pietro Vesconte (1318, 1321), el gran productor d'atles, que dóna clarament *rodelaastro*, que retrobem a la carta d'Angelinus Dulcetus de 1330 ca. Angelinus Dulcetur (1325 ca i 1339), ja anostrat, ens forneix la grafia transitòria *rodolaster* o *rodelaster*, des de la qual hom passa fàcilment a *rodelaastre* o *rodolastre* (atles anònim venecià, 1390; atlas Tamar Luxoro, 1400 ca; anònim ricardià, segles XIV-XV) que, si no implica enteniment del concepte, almenys s'acosta a l'etimologia.

Fragment de l'atles de Pietro Vesconte, [1318], amb el topònim *rodebaastro*

La carta anònima catalana MS 10057 de la Biblioteca Marciana, que assignem a mitjan segle xiv, és la primera que introdueix la forma genuïna *riuduyastre*, reiterada per l'Atles català (1375 ca). Macià Viladesters, un membre del clan Cresques, transcriu *riudulastre*, una grafia catalana gramaticalment correcta, car aleshores la [j] no solia escriure's duplicada. La variant *riudulastra* consta a la carta de Gabriel Vallseca (1439) i a l'Atles estense (1450 ca), obra gairebé segura de Pere Rossell: la final en *-a* no és més que el resultat de la pronúncia fosca de la *e* àtona del català oriental. Per a trobar el *riudullastre* -que ara considerem ortogràficament correcte-, haurem d'esperar l'atles de Bartomeu Olives de 1577. Aquest autor mallorquí, que treballava al castell de Sant Salvador de Messina, també havia escrit (1570 ca) *riu dullastro*, una forma híbrida per a oïdes itàliques. Tot i amb això, hi ha el precedent d'una carta de 1538, con-